

Янчук Н. В.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАСТУПНОСТІ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ

Розширення сфери функціонування української мови, надання її статусу державної вимагає від мовців досконалого володіння усіма мовними засобами в різних мовленнєвих ситуаціях, що неможливе без засвоєння теоретичних основ лінгвістичних одиниць різних структурних рівнів і особливостей їх реалізації у процесі спілкування.

Тому перед учителем-словесником сьогодні стоїть завдання не просто дати учням відповідні знання з української мови, а й виховати мовну особистість, здатну досконало володіти усіма мовними засобами в різних мовленнєвих ситуаціях.

Робота з формування мовленнєвих здібностей учнів, спрямована на досягнення комунікативної мети, проводиться в ході вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови; ми зупинимося на особливостях вивчення лексики і фразеології. Учні повинні не лише ознайомитися зі значенням слів і фразеологізмів, джерелами їх походження і сферою вживання, а й усвідомити закономірності сполучення слів і фразеологізмів, умови і особливості їх використання, що сприяє як розумінню значення цих одиниць, так і виробленню вмінь і навичок доцільного їх вживання в мовленнєвій діяльності.

Серед основних напрямків роботи вчителя-словесника варто виділити: розвиток мислення учнів, збагачення їхнього словника і розвиток зв'язного мовлення. Усі вони нерозривно пов'язані між собою, знаходяться в діалектичній єдності, адже саме збагачення словникового запасу сприяє розвитку мислення і зв'язного мовлення учнів. Такі напрямки роботи пов'язані з практичною спрямованістю оволодіння мовою, на що нас орієнтують і нові вимоги до викладання української мови ("Концепція державної мови в школах України", "Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова: Проект"): "Головна мета навчання української (рідної) мови в середніх навчальних закладах України полягає у формуванні особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних формах, сферах і жанрах мовлення, тобто в забезпеченні належного рівня мовленнєвої компетенції учнів, що є однією з умов їхньої успішної соціологізації" (6, 18).

Знання лексики і фразеології рідної мови сприяє формуванню духовно багатой особистості, яка повинна не лише знати теоретичні відомості про лексико-фразеологічні одиниці рідної мови, а й уміти правильно, доречно й точно використовувати їх у власному мовленні. Адже проблема розвитку усного та писемного мовлення учнів та підвищення їхньої мовленнєвої

культури сьогодні є досить-таки актуальною: уміння та навички вільного володіння мовою якраз і сприяють формуванню активної і духовно багатой особистості, виховання якої починається з виховання поваги і любові до рідної мови, що, у свою чергу, сприяє формуванню національного характеру і світогляду. Процес формування навичок вільного володіння мовою в цілому і окремими мовними одиницями, наприклад, лексико-фразеологічними, зокрема повинен бути спрямований не лише на запам'ятовування учнями системи мовних засобів, на що орієнтує нас традиційна методика, а й на розуміння закономірностей їх функціонування і на формування вмінь застосовувати їх у процесі спілкування, тобто на здобуття комунікативних умінь і навичок.

Не хочемо ніякою мірою применшити ролі інших розділів курсу рідної мови, але, на нашу думку, саме вивчення лексики і фразеології рідної мови повинне закласти фундамент мовної освіти особистості, адже саме досконале володіння лексико-фразеологічними одиницями рідної мови забезпечує, в першу чергу, функціонування мови як основного засобу спілкування. Тому ми детальніше зупинимося на особливостях вивчення розділу “Лексикологія” (згідно з чинною програмою тут розглядаються і лексичні, і фразеологічні одиниці) у п'ятому і шостому класах, коли учні здобувають системні знання з лексики та фразеології. Але це не означає, що тоді вони починають ознайомлення із зазначеними одиницями взагалі. Адже курс рідної мови вони уже вивчали в молодших класах, де і одержали певні відомості з лексики і фразеології, хоча ці знання ще не системні адже, як відомо, “початковий курс української мови є пропедевтичним стосовно систематичних курсів української мови і літератури, які вивчаються в середній ланці загальноосвітньої школи” (4, 9). Серед основних напрямків роботи вчителя початкової школи, так само, до речі, як і вчителя-словесника, необхідно виділити, в першу чергу, роботу, спрямовану на формування в дітей уміння говорити та на збагачення їхнього мовлення, що досягається передусім завдяки знанням лексики і фразеології рідної мови. Тому учні повинні як засвоїти основні теоретичні знання, так і навчитися передусім використовувати лексичні і фразеологічні одиниці у власному мовленні та виправляти мовленнєві помилки, пов'язані з недоречним вживанням слів та фразеологізмів однокласниками, що веде до свідомого користування мовою в мовленнєвій діяльності.

Уже в молодших класах у школярів формуються базові знання і уміння, що сприяють подальшому засвоєнню навчального матеріалу. І чи не найважливішим тут слід відзначити розвиток мовлення, що “розглядається як основоположний, провідний принцип, що пронизує і об'єднує всі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів” (4, 10). Але серед різновидів роботи з розвитку зв'язного мовлення варто відзначити словникову роботу, яка повинна сприяти збагаченню

словникового запасу учнів, що забезпечує, в свою чергу, вироблення вмінь зв'язно висловлювати власні думки у різних комунікативних ситуаціях.

Чинні програми передбачають проведення цілеспрямованої роботи над словом як основною найменшою одиницею, що служить засобом вираження думки: з одного боку, слово вивчається як певна частина мови, що, крім граматичного, має ще й лексичне значення (без вживання відповідних термінів), а з другого – проводиться робота, спрямована на практичне ознайомлення учнів з “найуживанішими синонімами, антонімами, багатозначними словами, словами, вжитими в прямому і переносному значеннях (з уживанням відповідних термінів у 3-му класі) та найпоширенішими омонімами (без терміна).

У роботі над значенням слова, яка здійснюється на всіх уроках рідної мови, учні знайомляться з найпростішими випадками мотивованого значення (*воротар* – той, що стоїть на воротах, *блискавка*, бо блискає, тощо)” (4, 50).

У молодших класах робота над словом проводиться в ході вивчення всіх розділів рідної мови, що передбачені чинною програмою (зокрема, вивчення частин мови, будови слова тощо): засвоєння відповідного теоретичного матеріалу здійснюється на уроках у визначений програмою час, а практичне оволодіння відповідними лексико-фразеологічними одиницями повинне здійснюватися, крім того, ще й у ході вивчення інших (*усіх!*) розділів шкільного курсу мови. І саме від такої роботи значною мірою залежить, наскільки багатий словниковий запас дитини, а отже, – і те, як вона висловлює власні думки, які мовленнєві засоби використовує. Адже саме в молодших класах закладаються основи формування мовленнєвих умінь і навичок, які в майбутньому необхідно застосовувати в ході вивченні нового матеріалу, що і зумовлює дотримання принципу наступності у процесі викладання відповідного матеріалу в середніх і старших класах.

П'ятий клас умовно можна вважати перехідним від початкової ланки освіти до середньої, пам'ятаючи при цьому, що шкільний курс української (рідної) мови повинен бути єдиний з 1-ого по 11-ий класи, а тому на основі здобутих у початкових класах знань і формується рівень мовленнєвої компетенції учнів.

Системне вивчення лексики та фразеології здійснюється, як уже зазначалося, в 5 та 6 класах середньої загальноосвітньої школи і передбачає систематизацію та поглиблення знань, здобутих учнями в молодших класах: вивчення нового матеріалу повинно здійснюватися з опорою на вже відоме, що забезпечується саме проведенням пропедевтичної роботи з лексики у початкових класах. В учнів слід розвивати здатність застосовувати здобуті знання й уміння в ході вивчення нового матеріалу; його кращому засвоєнню сприяє систематичне повторення, закріплення і вдосконалення знань, умінь і навичок, набутих у

початкових класах. Пояснюючи новий матеріал, учитель повинен пам'ятати, що саме це мовне явище може бути учням відоме з початкової школи, але без відповідних дефініцій, що подається вже в середніх класах. Так, наприклад, у молодших класах діти ознайомлюються із значенням окремих фразеологізмів, замінюють їх синонімами, але визначення фразеологізму їм пропонується лише в 6-му класі.

Орієнтація на знання, засвоєні в молодших класах, здійснюється не лише в ході відтворення набутих теоретичних знань про певне мовне явище, що не завжди є ефективним, а й у результаті практичного спрямування виучуваного матеріалу: дітям на конкретних прикладах демонструється певне мовленнєве явище і пропонується пригадати, що їм уже відомо про це. Наприклад, перед вивченням теми “Однозначні і багатозначні слова” учням можна запропонувати таке завдання:

 Прочитайте речення.

1. Їдеш на день, а хліба бери на тиждень (Нар. творчість). 2. Польова доріжка стелилася між високими хлібами (О.Гончар). 3. Важко було Лисичці хліба добувати (І.Франко). 4. Швидше й швидше летять ешелони, хліб, і вугіль, і нафту везуть (В. Сосюра).

Поясніть значення виділених слів. Як такі слова називаються? Чим відрізняються багатозначні слова від однозначних?

Вивчення, наприклад, синонімів у п'ятому класі не слід обмежувати лише засвоєнням теоретичних знань (з опорою на уже здобуті у початковій школі): учні повинні зрозуміти особливості функціонування синонімів, їх слід навчити добирати із синонімічного ряду найбільш доречний у певній мовленнєвій ситуації, нагадавши їм, що, крім інших функцій, слово виконує ще й емотивну (служить для вираження почуттів та емоцій) та естетичну функції, завдяки чому саме слово є засобом впливу на співрозмовника, а це досягається передусім шляхом доречного вживання прикметників-епітетів у мовленні. Тому учням можна запропонувати виконати такі вправи:

 На місці пропуску в реченні вставте найбільш відповідний епітет, дібравши його з ряду синонімів. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Вони ж ходили до лісу шукати (гарної, хорошої, гідної, достойної, вдалої, доброї, пристойної, славної) берези на сік (У.Самчук). 2. Здається, простягнув би руки над водою і поблагословив би цей повен (гарної, хорошої, славної, мальовничої, чарівної, дивної) краси вечір (Б.Лепкий). 3. Бабуся захоплено розповідала про збирання трав, про їхню (чудодійну, чарівничу, неземну) силу (Л.Павленко).

 Прочитайте речення. У якому з них прикметник-епітет до слова лебідь є незвичним, найбільш оригінальним?

1. Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплють ночі у лимани зорі сургучеві (В.Симоненко). 2. З дерева знявся білий лебідь і піднявся

вгору (І.Нечуй-Левицький). 3. Шиястий лебідь сколихне водою, і сплине загадка лунами тремкими (О.Зуєвський).

У ході вивчення ж антонімів дітям можна запропонувати такі завдання:

 Прочитайте прислів'я і приказки.

1. За одного вченого десять невчених дають. 2. Гірко поробиш – солодко з'їси. 3. Маленька праця краща за велике безділля. 4. Умій сказати, умій і змовчати. 5. Краще погано їхати, ніж хороше йти.

Що позначають виділені слова? Як такі слова називаються?

 З'єднайте рисками слова, що вміщені у колонці зліва, з відповідними антонімами, що подані у колонці праворуч:

щедрий	бідний
багатий	сумний
працьовитий	скупий
буденний	чорний
рідний	святковий
веселий	лінивий
гарячий	бездарний
талановитий	чужий
білий	делікатний
грубий	злий
добрий	ранковий
вечірній	холодний

З двома парами антонімів (на вибір) складіть речення.

Вивчення ж фразеологізмів, наприклад, не можна обмежити лише з'ясуванням їх значення, - хоча це теж надзвичайно важливо для формування мовленнєвих умінь і навичок. Діти повинні зрозуміти, що фразеологізм має дуже багато спільного зі словом, а тому фразеологізми і слова можна часто вживати паралельно, адже вони, як і слова, мають певне значення, можуть бути однозначними і багатозначними, їм так само властиві ознаки системності, які найкраще простежуються на рівні синонімії й антонімії. Використання різних фразеологізмів на позначення одного й того значення (явище синонімії) і фразеологізмів, що характеризують явище з однієї сторони, але з протилежним лексичним значенням (явище антонімії), сприяє розвитку мовлення учнів (як і студентів і учителів), підвищує їх мовленнєву культуру. Використовуючи фразеологізми у мовленні, слід пам'ятати, що образність, емоційність, виразність відрізняють їх від слова (основна функція слова – номінативна, а фразеологізму – експресивно-оцінна), саме активне вживання фразеологізмів у мовленні урізноманітнює його, передає найтонші відтінки значень повідомлюваного з відбиттям національного колориту.

А тому учні повинні не лише засвоїти явища синонімії, антонімії тощо стосовно окремого слова, а й зрозуміти, що у такі ж відношення можуть

вступати і фразеологізми. На закріплення цього їм можна запропонувати виконати завдання, які покликані не лише сприяти кращому засвоєнню нового матеріалу, а й формувати навички вільного володіння словом, відчуття його краси.

 Прочитайте запропоновані словосполучення. Що їх об'єднує?

Бути в бувальцях; пройти Крим і Рим; знати, де раки зимують; пройти крізь сито й решето; пройти крізь огонь і воду; узнати, чому ківш лиха; бути на возі і під возом; бути на коні і під конем.

З виділеними словосполученнями складіть речення.

 Прочитайте вирази. Які з поданих словосполучень є синонімами? Чому?

Теревені правити; плескати язиком; росинки в роті не мати; точити лясси; сьома вода на киселі; переливати з пустого в порожнє; обводити поглядом; байки розповідати; ні за цапову душу; чесати язика.

 Прочитайте вирази. Як вони називаються? Які з них є синонімами? Об'єднайте їх у синонімічні ряди. Поясніть їх значення.

З нуждою битися; пекти раків; жити на воді та біді; краска заливає обличчя; годувати злидні; наливатися жаром; битися як риба об лід; наливатися кров'ю; пашить вогнем; перебиватися з копійки на копійку; заливатися рум'янцем.

З виділеними фразеологізмами складіть речення.

 До поданих слів доберіть синонімічні фразеологізми. Запишіть їх парами.

Тікати, картати, бідувати, перебільшувати, холодно, швидко, думати, лицемірити, худий, бути щасливим.

Довідка: Народитися в сорочці; давати драла; з мухи робити слона; ламати голову; кривити душею; годувати злидні; з усіх ніг; давати перцю; зуб на зуб не попадає; одні кістки та шкіра.

Які ще фразеологізми до поданих слів ви знаєте? Як ви думаєте, чому до одного слова є декілька фразеологізмів-синонімів?

 Прочитайте фразеологізми, вміщені в обох колонках, і визначте, які з них є антонімами. З'єднайте їх рисками.

Ні пари з вуст не пустити

накривати мокрим рядном

Кури не клюють

бити байдики

Заливатися гіркими сльозами

семимильними кроками

Крок за кроком

мов кіт наплакав

Набивати мозолі

почувати себе на сьомому небі

Підносити до небес

сипати словами

З однієї парою фразеологізмів-антонімів складіть речення.

Виконання подібних завдань вимагає роботи з різноманітними словниками, що сприяє розвитку пізнавальної діяльності учнів і знову ж таки розширює їх кругозір, допомагає їм краще усвідомити виражальні можливості слова. Крім того, дітям подобається робота із художніми

текстами лінгвістичного спрямування, вони із задоволенням відгадують лінгвістичні загадки, що знову ж таки сприяє поглибленню й систематизації уже набутих знань і виробленню нових умінь та навичок (багато таких матеріалів можна знайти у творах Дмитра Білоуса). Тому у ході вивчення лексичного значення слова дітям пропонується відгадати загадки (за поданим лексичним значенням діти відгадують слова):

ЧАРІВНИЙ РОЗМАЙ

Не бачили, щоб жовкнув він, зелений і взимі,
улітку рясно стелеться низенько по землі;
цупкі зелені хрещики по кінчику стебла,
і синій цвіт, і цілий світ, і океан тепла. (Барвінок)
(Д.Білоус).

ПРОГАВИШ – НЕ НАДОЛУЖИШ

Усі ми рівні перед ним – і світлі, й темні, й русі.
Коли й на місці на однім, то все одно ми в русі.
А він спішить, а він летить, бо вічності він служить.
Якщо прогавити хоч мить, то вже не надолужить.
Хто він? (Час)
(Д. Білоус).

До вивчення ж фразеологізмів – таке завдання:

 Прочитайте вірш.

БРАТИ НОГИ НА ПЛЕЧІ

В літню пору медову
у шкільному саду
я розмову про мову
з дітворою веду.
“От, - кажу я малечі, -
мовний вираз візьміть –
брати ноги на плечі, -
як його розуміть?”
Стихли всі з настороги,
і хитринки в очах:
“Як це можна, щоб ноги
та були на плечах?”
Оля згадує вечір:
“В нас гімнастка одна
брала ноги на плечі –
майстер спорту вона!”
“Добре, приклад чудовий, -
я втручаюсь на мить, -
вислів нашої мови
тут буквально звучить.
А стосовно до втечі?

Всі ж ви чули, мабуть:
кажуть – ноги на плечі –
споминай, як зовуть!”
Гриць задумався трохи:
“Е-е, немає дурних:
то на плечі не ноги,
а взуття, що на них!”
Бачив діда він змалку:
у путі припече –
черевики на палку –
і завдасть на плече.
Коментуємо жваво
цей дотепний зворот.
Прислухайтесь: цікаво,
як говорить народ!

(Д.Білоус).

Як називається виділене словосполучення? Що воно означає? Які значення воно ще має?

Отже, вчитель-словесник у процесі системного вивчення лексики і фразеології повинен орієнтуватися на ті відомості, що уже були отримані дітьми раніше, зокрема у початкових класах, адже лише єдині програми з рідної мови для початкової та середньої школи здатні забезпечити формування мовної особистості, що можливе лише при обов'язковому застосуванні набутих знань і вмінь у процесі мовленнєвої діяльності. При цьому слід пам'ятати, що роботу над словом потрібно проводити в ході вивчення усіх розділів шкільного курсу української мови, постійно вдосконалюючи наявні вже уміння й навички.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бирик С.П. та ін. Словник епітетів української мови /за ред. О.Л.Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – 431с.
2. Білоус Д. Чари барвінкові. – К.: Веселка, 1996. – 174с.
3. Коломієць М.П. та ін. Словник фразеологічних синонімів /За ред. В.О.Винника. – К.: Рад. школа, 1988. – 200с.
4. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1 – 4 (1 – 3) класи. – К.: Бліц, 1997. – 206 с.
5. Програма для середньої загальноосвітньої школи. Рідна мова. 5 - 11 класи. – К.: Перун, 1998. – 45 с.
6. Скуратівський Л.В., Біляєв О.М., Вашуленко М.С., Мацько Л.І. Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова: Проект // Дивослово. – 1997. - №7. – С. 18 – 31.
7. Словник синонімів української мови: В 2 т.. – К.: Наукова думка, 1999 – 2000. – Т. 1 – 2.
8. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1 – 2.